



МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (92)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).



МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Археология

Жауымбаев С.У. Қарқаралы өңірін археологиялық тұрғыдан зерттеу	4
Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері	10
М. Хабдулина, М. Педрацки, Г. Букешева. Қола дәуірі мәдениеттерінің Қазақстанның археологиялық ескерткіштері негізіндегі байланыстары	21
Әбілмәліков Қ.Қ., Зайберт В.Ф. 2020 жылы Ботай елді мекенінде жүргізілген археологиялық зерттеулер	33

Этнография

С. Дж. Ардаев. Звездные ориентиры туркменских караванов	38
Артықбаев Ж.О. Қаңға баба – көне өркениет орталығы	44
Нұрдаулетова Б.И. Маңғыстау және маңғыттар ..	56
Тойшанұлы А. Нар идірген нақыстар	63
Мухамедина Э. Тайжан Қалмағамбетовтің өмірі мен шығармашылығы	75
Төлегенұлы Қ. Абақ Керей Сарбас руы туралы	85
Жәкішева З.С. Түркі халықтарының этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар	97

Антропология

О. Исмагулов, А. Исмагулова. В поддержку Президента независимого Казахстана	110
---	-----

Филология

Аймұхамбет Ж.Ә. Мифтік танымдағы анимизм және көркем әдебиеттегі кейіптеу	124
Сарекенова Қ.Қ. Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ғылым салалары	136

Алтаев Б.Е. Ставший легендой при жизни	146
--	-----

Современное искусство

Нугер Д. Методологии экспедиционных и не экспедиционных художников степи XVIII в.	157
--	-----

Archeology

Zhauymbaev S.U. Archaeological research of the Karkarala region	4
Utubayev Zh.R., Suyundukova M.K. Tamga-like signs in ceramics in the Babish mola 7 settlement	10
M. Khabdulina, M. Pedracki, G. Bukesheva. Interaction of cultures of the era of bronze based on archaeological monuments of Kazakhstan	21

K. K. Abilmalikov, V. F. Zaibert. Archaeological research on Botai settlement in 2020	33
---	----

Ethnography

S.J. Ardaev. Star landmarks of turkmen caravans	38
Artykbayev Zh.O. Kanga baba – center of ancient civilisation	44
Nurdauletova B.I. Mangystau and mangits	56

Toishanuky A. Ritual songs for taming female pets to their young	63
Mukhamedina E. The life and work of Tijan Kalmagambetov	75
K.Tolegenuly. Sarbas tribe in Abak Kerrey	85

Zhakisheva Z.S. Traditional musical instruments in the ethnoculture of turkic people	97
--	----

Anthropology

O. Ismagulov, A. Ismagulova. In support of the President of independent Kazakhstan	110
--	-----

Philology

Aimukhambet Zh.A. Animism in the mythical mind and the artistic imagination	124
Sarekenova K.K. Branches of science in the works of Abay Kunanbayuly	136

Altaev B.E. The core was full of flames	146
---	-----

Modern Art

Nuger D. To the problem of researching the methodologies of expeditionary and non-expeditionary Steppe artists of the 18th century	157
--	-----



Жәкішева З.С.

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР (тарихи-этнографиялық зерттеу)

«...Ей, білімдар, түзу ұста жібіңді,
Кетпе ұмытып, ойлан, тек пен түбіңді»

Жүсіп Баласағұн (XI ғ.)

Еңбекте түркі халықтарының этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптардың тарихына, археологиясына және жазба деректерге шолу жасалады. Еңбектің негізгі бөлімінде аспаптардың сипаты, заты, қолданылуы, ұқсас түрлері, көне атаулары, зерттелуі, таралуы, бақсылық және халықтық ұстанымдар жайлы сөз болады.

Сонымен қатар «Түрксой» Халықаралық Ұйымының жұмысы арқылы түркілік этномәдениеттердің жаңғыруы, насихатталуы туралы айтылады.

Түйін сөздер: түркілер тарихы, археологиясы, жазба деректер, түркілік этноаспаптар, «Түрксой» тағылымы, этномәдениеттердің жаңғыруы.

Кіріспе

Біздің заманымыздан бұрынғы үш мыңжылдықтың басында қазақтың Ұлы Даласында, Орта Азияда, Еділ мен Алтайда, Батыс Сібір мен Шығыс Азияда және Еуразия жазықтарында ежелгі алтайлық түркі тайпалары өмір сүрді. Б.з. VI ғасырында шаңырақ көтерген Түркі империясын тамырлас түркітілдес халықтар құрды. Олар бірде бөлініп, бірде бірігіп өмір сүрді, ортақ түркі тілінде сөйлеп, Мұзды мұхиттан Қара теңізге дейінгі аралықты жайлап жатты. Шығыстанушы-ғалым С.Е. Малов: «... Түркілер – біздің заманымыздан бұрынғы V ғасырда қай жерде өмір сүріп келсе, бүгін де тура сол жерде солай өмір сүріп отыр», – деп көрсетеді (Малов, 1952: 136).

Тарихы сонау ежелгі дәуірлерден бастау алатын түркітілдес халықтардың дәстүрлі музыкалық аспаптарының терең тарихын зерттеп-тану ісі – ортағасырлық Ибрагим Ысхақ

әл-Мусали (763-849), Әбу Иақуба әл-Кинди (801-886), Әбу Насыр әл-Фараби (870-950), Әбу Райхан Бируни (973-1048), Әбу Әли ибн-Сина (980-1037), Махмұт Қашғари (XI ғ.) т.б. секілді ғұламалардың еңбектерінен бастау алады.

Түркілердің дәстүрлі музыкалық аспаптары жайлы мәліметтер өткен ғасырлар аясында Ортаазиялық түркітілдес мемлекеттер мен Қазақстан өңіріне аяғы жеткен Марко Поло (1254-1323), И.Г. Георги (1729-1802), П. Паллас (1741-1811), А. Эйхгорн (1844-1909), Н. Финдейзен (1868-1928), т.б. секілді саяхатшы-жиһанкездердің, зерттеуші-этнографтар мен саудагер-көпестердің жазбалары арқылы хатқа түсті. Олар өз мәліметтерінде түркі халықтарының этномәдениетіндегі ән-күйі, терме-мугамдары, өлең-жырлары, аңыз-дастандарымен қоса, көне музыкалық аспаптары туралы да тамсана жазды.

Кеңестік кезеңде Ф. Кароматов (Өзбекстан), Б. Сарыбаев (Қазақстан), Р.Л. Садоков, В.М. Беляев (Ресей), С. Сүбанәлиев (Қырғызстан),

Х.С. Ихтисамов (Башқұрт), Н.А. Красовская (Чувашия), Ю.Б. Стоянов (Хақасия), З.З. Винокуров (Якутия), В.Ю. Сузукей (Тыва), т.б. қатарлы ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Қазіргі таңда түркі мемлекеттері өздерінің ұлттық салт-дәстүрін, білім-ғылымын, өнер-мәдениетін, рухани құндылықтарын орнықтыруда. Сондықтан да, түркітідес халықтардың этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихы мен шежіресін түркі әлемінің болашағы саналатын келешек ұрпақтарға насихаттау басты міндеттердің бірі болып табылады.

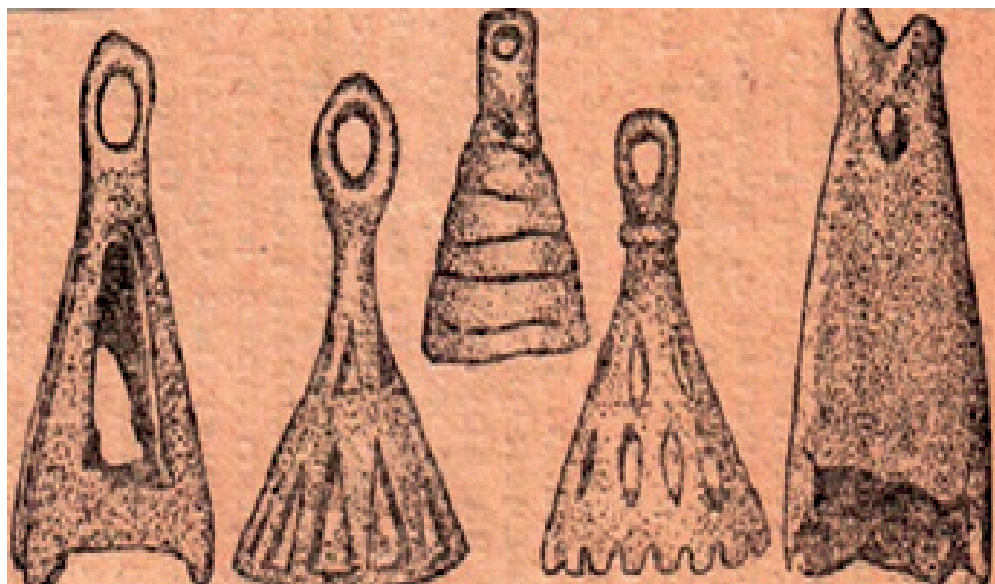
Түркілердің этноаспаптық тарихы мен археологиясы

Түркітідес халықтар өз өмірінде бірнеше рет гүлдену және құлдырау кезеңдерін бастан өткерді. Қазіргі таңда түркі әлемінде – Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Түркімения қатарлы алты тәуелсіз мемлекет, оннан аса ұлт республикалары және Солтүстік Кипр Түрік республикасы бар. Міне, осы мемлекеттер мен ұлт республикаларында өмір сүріп отырған түркітідес халықтардың терең тарихында, тілінде, тұрмыс-салтында, өнер-мәдениетінде, діни-ғұрыптық жора-жосықтарында тамырластық, ұқсастық белгілер молынан сақталған. Ол белгілер, әсіресе, *түркілердің дәстүрлі музыкалық аспаптары* тарихында молынан кездеседі.

Басқа да тұрмыстық заттар мен құралдарға қарағанда көне музыкалық аспаптардың табылуы әлемдік археологияда сирек кездесетін жәйт. Солай болса да, археологиялық қазбалардан табылған түпнұсқа музыкалық аспаптар түркі халықтарының терең тарихында кездеседі. Мәселен, Әзербайжанның Гобустан жеріндегі тас ғасырына (б.з.д. III-V ғ.ғ.) жататын жартаст беттеріне қырнап-қашап түсірілген «гавал-даш» соқпалы аспап, «Мингечауре» көне қоныс орны қазбасынан сүйектен жасалған 4 дыбыс ойықты үрлемелі аспап анықталды (Казиев, 1949: 20, 36). Сондай-ақ, «Доланлар» қазбасынан темір мен қоладан әртүрлі нұсқада жасалған бес дана шулы-сылдырлы *қоңырау аспаптары* анықталды (Сурет №1). (Мустафаева-Минкевич, 1949: 55, 58).

Түркімендердің ертедегі Парфия патшалығының астанасы болған Ниса қаласының қираған көне жұрты орнынан музыкалық аспаптарда ойнап отырған ежелгі адамдардың бейнелері қашап түсірілген тас-мүсін ескерткіштердің анықталуы да бұл өңірде этноаспаптық музыка өнерінің ежелден қалыптасқанын аңғартады. Өзбек археологтары Самарқан облысының Муминабад қышлағынан қола дәуіріне жататын жалғыз түтікшесі бар үрлемелі аспапты анықтады. Сүйектен жасалған бұл аспап пен зергерлік бұйымдар әйел адамның мүрдесімен бірге көмілген (Попондопуло, 1967).

Сондай-ақ, Орталық Қазақстанның «Тасмола» көне қорған қазбасынан қола дәуіріне (б.з.д. VII-VI ғ.ғ.) жататын жануарлар мүйізінен әртүрлі



Сур. 1. Қоңырау-сылдырмақтар.
Доланлар.
Әзербайжан.

Fig. 1. Bellflower.
Dolanlar.
Azerbaijan.



Сур. 2, 3. Үрлемелі аспаптар.

Fig. 2, 3. Wind instruments.

мөлшерде дыбыс ойықтары салып жасалған үрлемелі аспаптар анықталды. (Суреттер №№2, 3). (Марғұлан., Ақышев.... 1966: Тасмола -5; қорған - 2: 419).

Сондай-ақ, 2012 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Қатон Қарағай ауданы, Қазақ Алтайы өңіріне жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде шамамен б.з. VIII-IX ғғ. жататын ішекті аспаптардың жұрнақтары табылды. Бұл аспаптар жайында қазба жұмыстардың жетекшісі белгілі археолог-ғалым З. Самашев: «...Наиболее значимым предметов, является струнный музыкальный инструмент из дерева. ...Общая длина инструмента - 0,70 м. Четко видна головка грифа с двумя колками. Корпус инструмента округлый, с чашевидным углублением. На конце чашевидного корпуса имеется небольшой выступ с отверстием, предназначенный, очевидно, для крепления струн», – деп сипаттама береді (Самашев, 2014).

Табылған аспаптардың сұлбалары мен жұрнақтары қазақтың егек, алтайдың топшур, иккили аталатын аспаптарына ұқсас болып келеді. Бұл аспаптардың ертеде Алтай мен Сібір түркілері арасында да қолданыста болғаны белгілі. Егек аспабы өрік, емен секілді қатты жынысты

ағаштан шанағы тұтас шабылып, іші шұңғылдау етіп жасалады. Мәселен, түркітанушы ғалым В.В. Радловтың еңбегінде: «...Ік-ек, ек-ек – егек – қазақтардың музыкалық аспабы», – деп анықтама берілген (Радлов, Т.І. ч.2, 1911: 1414). Мұның өзі түркілер арасында ұқсас болып келетін ішекті аспаптардың кемінде үш мыңжылдық тарихын айғақтай түсті.

Сондай-ақ, Арал маңындағы «Қой қырылған қала» көне қорған қазбасынан анықталып, жалпылама «музыкант» аталған тас мүсін-терракотқа кеңестік ғалым Р.Л. Садоков: «...Музыканттың басында шошақ төбелі тымақ. Аспаптың мойыны қысқа, басы артқа қарай иімектеу етіп қайырылған. Аспап барлық нұсқасымен екі ішекті қазақ домбырасын бейнелейді», – деп сипаттайды (Сурет №4), (Садоков, 1970: 82). Б.з.д. IV-III ғғ. жататын бұл тас мүсін біздің зерттеулеріміз бойынша «домбыралы сақ жырауы» деген атаумен қазақ аспаптану ғылымы айналысына енгізілді (Жәкішева, 2012: 37-39). Бұдан ежелгі түркі тайпаларының дамыған мәдениеті, оның ішінде, әлбетте, қос ішекті аспапқа негізделген әншілік, күйшілік, жыраулық, ақындық өнерінің жоғары дәрежеде болғаны нақтылана түседі.



Сур. 4. Домбыралы сақ жырауы. Оңтүстік Қазақстан (б.з.д. IV-III ғғ).

Fig. 4. Scythian zhyrau (musician) with dombyra. Southern Kazakhstan (IV-III BC).

Жазба деректер мен мәліметтер

Тамырлас түркі халықтарының ұлан-ғайыр ата-мекені, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, материалдық мәдениеті мен өнері жайында шетжұрттық зерттеуші-жиһанкездер, этнограф-ғалымдар, әскери шолғыншылар, саудагер-көпестер мен жер аударылғандар жазба деректер мен мәліметтер қалдырды. Ол жазбалардағы түркілердің дәстүрлі музыкалық аспаптары жайындағы деректер де тиісінше маңызды орын алады.

Түркілердің рухани өмірі мен дүниетанымында ерекше орын алатын небір ғажайып дәстүрлі әуез аспаптары көптеген елдердің бірқатар музыкалық аспаптарына үлгі-нұсқа болды. «... Түркітілді халықтардың барлығына ортақ болған қылқобыз – бүгінгі скрипка мен виолончельдердің арғы атасы. Қыл ішекті ыспалы аспаптардың отаны – Орта Азия өңірі», – деп көрсетеді (Бахман, Т. XI, 1972).

Өткен XVIII-XIX ғасырлар аясында Патшалы Ресей өкіметі Орта Азия мен Қазақстан өңірлеріне бірнеше рет арнайы және жоспарлы түрде экспедициялар ұйымдастырды. Белгілі түркітанушы ғалым, академик В.В. Радлов (1837-1918) Алтай өңіріндегі қызметі кезінде түркітілді халықтардың өмір-салтынан, тұрмыс-қарекетінен мәліметтер жазып, түркілік көне музыкалық аспаптардың атауларын тізімге алды. Онда ерте кездерде қолданыста болған 11 сым ішекті «енчин» (ұйғыр, тараншы), пернесі болмайтын 6 ішекті «бозук» және 3 ішекті «ситар» (осман түркілері) аталатын аспаптардың атаулары айтылады (Радлов, Т. III. ч. I, Т. IV. ч. 2, 1911: 1684, 2229).

Қытайдың белгілі аспап зерттеушісі Ли Юань Цин: «... Орта Азия мен Индиядан Қытайға көптеген аспаптар ауысып келген мысалдар бар. Орта Азиядан ауысқан шертер аспабы қазіргі кезде Қытайда «пипа» аталып, қытай музыканттарының жетілдіруімен біршама өзгеріске ұшырады және қытайдың музыкалық аспабына айналды», – деп жазды (Ли Юань Цин, 1954: 128). Бұдан біз 618–906 ғасырлардағы мәдени және сауда-саттық алмасулар арқылы ауысқан түркілік шертер аспабының көне жұрнағын аңғарамыз. Аспап атауының «шертме», «шерту», «шертпек», «шертпе қыл» секілді ежелгі түркі сөздерінен туындағанын көреміз. Сол сияқты: «... Таң елінің патшасы Тай-Цзун 627-644 жылдарда Батыс аймақтағы қалаларды жаулап алғанда сол өңірдің бүкіл музыкалық аспаптарын олжа еткен», – деген жазбалар да түркілік көне аспаптардың жаугершілік және керуен-сауда жолдары арқылы таралуын нақтылай түседі (Руфтин, 1960: 122, 124).

Сондай-ақ, этнограф А.В. Эйхгорн өткен ғасырда Патшалы Ресей өкіметінің арнайы тапсырмасымен Орталық Азиядағы түркі халықтарының музыкалық аспаптарын жинастыру жұмыстарын жүргізді. Ол түркілік аспаптардың мол қоры мен сан түрлі үлгі-нұсқаларын жинастырған тұңғыш коллекционер болды. Бұл жайында академик Б.Г. Ерзакович: «...1872 жылы Москвада өткен политехникалық көрмеге капельмейстер-этнограф А.В. Эйхгорн жинастырған Орта Азия түркілерінің ұлттық музыкалық аспаптары да қойылды. Сол үшін жинақтаушы А.В. Эйхгорн Күміс медальмен марапатталды. 1873 жылы сол коллекция Венада өткен Бүкіл дүниежүзілік көрмеге апарылып, сонда мәңгілікке қалып қойды», – деп жазады (Ерзакович, 1981). Бұдан түркілік аспаптардың



Еуропаға таралу жолдары нақтылана түседі. Ол жинастырған коллекциялардың бірқатары 1912 жылы Москва консерваториясы жанынан ұйымдастырылған М.И. Глинка атындағы музыка мәдениеті музейінің «Орта Азия және Қазақстан халықтарының музыкалық аспаптары» аталатын көрме-экспозициясының негізін қалады.

Осылайша, түркі халықтарының дәстүрлі музыкалық аспаптары жөніндегі алғашқы деректер патшалық Россияның қоғамдық-әлеуметтік дамуына қарай бейімделген түрлі көзқарастағы өкілдер мен саяхатшы-этнографтардың жазбалары арқылы хатқа түсті.

Түркілердің бақсылық дәстүрі

Тамырлас түркі халықтарының дәстүрлі музыкалық аспаптары тарихында бақсылық дәстүр ерекше орын алады. Түркі бақсыларының діни жора-жосықтары мен түрлі ғұрыптық ойындары міндетті түрде соқпалы, шулы-сылдырлы және ыспалы аспаптардың көмегімен атқарылады. Бұл аспаптар зұлым күштерді үркітіп, киелі рухтар мен әруақтарды шақыру құралы ретінде пайдаланылатын болған. Бақсылар өмірі мен бақсылық дәстүрді зерттеуші Т.М. Михайлов: «...Бақсылар өз әдет-ғұрыптарын орындау кезінде белгілі бір дәрежеде актер болып та кетеді. Олардың өз жоралары кезіндегі ойнауы, билеуі, жын-ойнағы, киімдеріне тағып алатын сылдырмақ-қоңырауларын қағып, бақсы даңғырасын соғуы – сахналық әрекеттер қызметін атқарады...», – деп жазады (Михайлов, 1967: 25), (Сурет №5).

Түркітілді нганасан халқының салт-дәстүрінде: «...Ер бақсылар – жылқымен, қаруымен, ал әйел бақсылар – культтік-магиялық әсері бар деп танылған шулы-сылдырлы аспаптармен, әшекей бұйымдармен бірге жерленетін болған» (Народы Сибири. Нганасан: 1956: 655). Түркітілді ненцы бақсылары елік терісімен қапталған соқпалы дүңгүр, шулы-сылдырлы вывко аталатын аспаптардың, ал эвенкі бақсылары унгтувун, нимнганги аталатын соқпалы аспаптардың көмегімен әруақтарын шақырып жәрдем алатын болған.

Бақсылық дәстүр түркітілді тұңғыс тайпалары мен якуттар арасында да кең тараған және бұл дәстүр күні бүгінге дейін берік сақталған. Зерттеуші В.Н. Басилов: «...Бақсылық қасиет дарыған (қонған) адам одан ешқашан бас тарта алмайды. Бақсылық – оның өзі және бүкіл өмірі», – деп жазады (Басилов, 1984: 136). Өткен ғасырда Ресейдің Том қаласында өткен түркітілді



Сур. 5. Бақсы даңғыра аспабымен (ненцы)

Fig. 5. Shaman with dangra (national instrument of Nenetses) (Nenets)

халықтардың өнер кешіне қатысқан академик Қаныш Сәтбаев: «...1926 жылдың 10 сәуірінде Том қаласында Сібір халықтарының ән, күй, салт-дәстүріне арналған сауық кеш өтті. Мұнда қазақ, якут, бурят, ойрат, хақас, башқұрт халықтарының ән-күйлері ойналды. Ойрат бақсысының емшілік әрекеттері көрсетілді», – деп жазады (Сәтбаев, 1926).

Түркітілді шорлардың наным-сенімі бойынша орман иесі ертегі мен комус аспабының сарынын тыңдауды ұнататын көрінеді. Мәселен: «...Шорлар аң аулауға орманға барып комус сүйемелімен ертегі айтқанда орман иесі адам кейпінде, көбінесе, қыз кейпінде келіп тыңдайды... Комуспен ертегі айтуды бақсылар атқаратын болғандықтан, аңшылар аңға шығарда міндетті түрде бақсыларды ертіп жүретін болған», – деген деректер сақталған (Дүйсенов, 1988: 26).

Осылайша, бақсылық дәстүрмен байланысты болып келетін тұрмыстық қам-қарекеттердің қай-қайсысы болсын түркітілдес халықтардың дәстүрлі музыкалық аспаптарының тарихын байытып, шежіресін қалыптастырды.

Негізгі бөлім

Түркітілдес халықтардың дәстүрлі көне музыкалық аспаптарының үлгі-нұсқалары көп және ол аспаптардың заты, қолданылуы, жасалу әдіс-тәсілдері ортақ әрі ұқсас болып

келеді. Осындай ұқсастықты ғалым Т.С. Вызго: «...Музыкалық аспаптар саласында, шынында да қырғыздар мен қазақтар және түркітілдес Сібірдің Тыва, Хақас, Якут, Алтай халықтары аралығында тамыры тереңде жатқан ортақтылық бар», – деп көрсетеді (Вызго, 1980). Түркілік аспаптар дыбыс шығару ерекшеліктеріне, жасалу әдіс-тәсілдері мен затына қарай: соқпалы; шулы-сылдырлы; үрлемелі; ыспалы; ішекті-шертпелі; көп ішекті аспаптар болып ғылыми жіктеуге бөлінеді.

Дәстүрлі музыкалық аспаптар тарихын зерделегенде олардың түрлеріне, сипатына, атауларының ұқсастықтарына ғана емес, затына да ерекше көңіл аударылады. Түркі халықтарының аспапшы-шеберлері табиғаттағы қамыс, қурай, ағаш, бамбук секілді жаратылыс әлеміндегі табиғи өскіндерден басқа, тұз тағыларының, теңіз балықтары мен жәндіктерінің, жабайы жануарлар мен үй малдарының сүйегі, мүйізі, тұяғы, терісі, қуығы, өңеші, ішегі, майы, қылы, тасбақа мен жылан терісі секілді заттардың барлығын кәдеге жарата алған. Ал қола, көне түркі, көне қыпшақ, орта ғасырларда жез, алтын, қола, темір, мыс, саз, әк, қыш, керамика, пластмасса секілді заттарынан жасалатын аспаптар пайда болып, қолданысқа түсті.

Ертеде түркілердің соқпалы аспаптары: діни-ғұрыптық; жаугершілік-жорық; тұрмыстық-шаруашылық секілді мақсаттарға орай қолданылған. Ол аспаптар әу баста тұрпайыдан – қарапайымға, қарапайымнан – күрделіге, күрделіден – классикалық нұсқаға қарай жасалып, дамудың бірнеше сатыларынан өтті. Олар:

Соқпалы аспаптардың діни-ғұрыптық қолданысына – ұрма, қол дабыл (қазақ), орбо (алтай), шынғырдақ (қырғыз), дунгур (тыва), донгыра (татар), былаайах, са-таяк (якут), т.б. аспаптар жатады. Олардың көпшілігі мифтік аңыз-әңгімелермен, магиялық жосын-жоралармен байланысты болып келеді. Түркілік хақас, якут бақсылары діни жора-жосықтары кезінде қол ұстасқан 9 ұл (тогус оол) мен қол ұстасқан 7 қыздың (четти кыс) суреті салып жасалатын туур, хын-оды, дунур аталатын соқпалы аспаптарды қолданады. Мұндағы 9 ұлды бейнелеуде – түркі тайпаларының тамырластығы, бірлігі, туыстығы, ұрпақ жалғастығы ер балалар жағынан болатыны көрсетіледі. Ал 7 қызды бейнелеу – қасиетті саналатын 7 санды қыздар бейнесі арқылы қастерлеу ұғымы жатыр (Сурет № 6).

Соқпалы аспаптардың **жаугершілік-жорық** қолданысы жайында көне эпикалық жыр-



Сур. 6. Хын-оды. (Хақасия).

Fig. 6. Khyn-ody. (Khakassiya).

дастандарда айтылады. Жаугершілік-жорық заманды басынан көп өткерген түркілер жауына атойлап, ұрандатып, дабылдатып қарсы шығатын сәтінде қолданылатын соқпалы аспаптардың көптеген үлгі-нұсқалары байырғы замандарда-ақ қалыптасқан. Бұл жайында: «...Ескендір Зұлқарнайын (Александр) Иран мен Тұран өлкесін жаулап алған кезде 400 ғалымды жинап алып дауысы бірнеше шақырым жерге дейін естілетін соқпалы аспап ойлап табуды бұйырады. Қос шанағы қазанға ұқсас етіп қыштан құйылған алып аспаптың беті бірнеше еліктің терісімен қапталатын болған. Оны ағаштан жасалған бірнеше ұрғымен дүңкілдете соққанда аспап дауысы мен гуілі алысқа естілетін болған...» (Крестовский, 1887: 179).

Қазақтарда – дабыл, түріктерде – дабылпаз, доорду, тывада – дуударма, дунгур, қырғызда – доолбаиш, өзбек пен қарақалпақтарда – дап, әзербайжан мен түркімендерде – дэф аталатын аспаптардың шанағы дөңгелек болып келеді. Қайсыбірінің бір жақ беті, кейде екі жағы да екі айдан алты айға дейінгі жас аралығындағы бұзау мен түйе терісі қаптап жасалады. Түркілер арасында аспаптарға арналған мал терісін пайдалану күрделі әдістермен атқарылады және ол әдістер ортақ болып келеді.

Осылайша, соқпалы аспаптар жаугершілік-жорық замандарында өз үнімен батырлардың



МӘДЕНИ МҰРА



еңсесін көтеретін, қайраты мен жігерін жанып, намысын оятатын магиялық дыбыстық әсерге бай аспап-құрал қызметін атқарды. Заманасы өте келе олар «дабылды-соқпалы музыкалық аспаптар» деп өнер руханиятына қарай қолданысқа түсті.

Соқпалы аспаптардың **тұрмыстық-шаруашылық** қолданысқа жататын үлгі-нұсқалары мол. Көшпелі өмір сүрген түркітілдес халықтар мен тайпалар құсбегілік, саятшылық, аңшылық секілді тұрмыстық-шаруашылық қам-қарекетінде дыбыстық құралдардың көмегі арқылы аң-құстарды тосынға түсіріп, қаумалап ұстап қолға үйреткен.

Ертеде түркі малшы-бақташылары қыстаудан жайлауға көшіп-қона жүріп мал айдауға үлкен даярлықпен, жауапкершілікпен қараған. Олар ас-ауқаттарымен, қамшы-құрықтарымен қоса шартылды, дарылды, оқыс дыбысты үн беретін *сақпан*, *зырылдауық* (қазақ), *зынгырооч*, *чыныртқы* (қырғыз), *чыырмак* (қарақалпақ), *ханкарма* (чуваш), *чынгырак* (түркия), т.б. секілді қарапайым аспап-құралдарды қоса алып жүретін болған. Осы құралдардан шығатын дыбыстар арқылы бір-біріне белгі беріп, адасудан сақтанып, жыртқыш аңдардан қорғанатын болған. Ал кепшік, тыйбыл секілді аспаптар әу баста қыз-келіншектердің бидай ұшырып, тары мен сұлы тазартатын ыдыс-құралы қызметін атқарған. Қазіргі кезде бұл аспаптардың бірқатары ұмытылып, қолданыстан шығып, музейлік экспонаттарға айналды.

Шулы-сылдырлы аспаптар әсіресе, діни-ғұрыптық наным-сенімдерде үлкен рөл атқарған. Түркілер қолданылатын шулы-сылдырлы аспаптар тобына – *аса-мұса*, *асатаяқ*, *са-таяк*, *бунчук*, *бүрээ*, *доозаан*, *жекесан*, *ийрэр дъяга*, *орбу*, т.б. секілді көптеген аспаптар жатады. Асатаяқ, аса-мұса аспаптары жайында М. Киай: «...*Бекет ата* – кезінде *Хиуа* жерінде оқып, сол замандағы үлкен *ғұлама* *Пірдің шәкірті* болып, *тәрбие* алып, *қасиетті асатаяққа* ие болады. Ол замандарда *асатаяққа* ие болу – *әулиеліктің*, *көріпкелділіктің* белгісі, *керемет иесі саналған*», – деп жазады (Киай, 2012). *Пірлер* ие болатын асатаяқтар қатты жынысты кәделі ағаштардан, магиялық әсері мол жарық шашатын асыл тастармен безендіріліп, алтын жалатып, күміс қосып ерекше етіп жасалатын болған. Мұндай асатаяқтарды ертеде ел билеген хандар, абыз-сәуегейлер мен әскербасылар ұстайтын болған.

Шулы-сылдырлы аспаптардың ішіндегі *шалдырак*, *сапай*, (қырғыз), *конгулур жугаш* (якут), *чан-чан* (түркия), *чыырмак* (қарақалпақ), *конрау* (татар), *орбу* (хақас), т.б. аспаптар тұтасымен қола, мыс, жез, күміс секілді металдардан жасалады.

Қоңырау аспаптары өз үн ерекшеліктеріне қарай әр түрлі жағдайларда қолданылады. Мәселен, жиын-той, қуанышты рәсімдерде орташа үнді, дыбысы ашық, сыңғырлы қоңыраулар қолданылса, жаугершілік-жорық, жаманшылық, шапқыншылық жағдайларда дыбысы үрейлі ірі қоңыраулар қолданылады. Ал діни жоралар мен ғұрыптық салттарда қолданылатын қоңыраулардың үні магиялық әсерге толы болып келеді.

Үрлемелі аспаптар қамыс, қурай, бамбук, ағаш, тері, саз балшық, қыш, пластмасса, сүйек, мүйіз, темір, мыс, жез, мал қуығы, түйе өңеші, балық пен жылан терісі секілді заттардан жасалады. Қайсыбір аспаптардың атауларына дыбыс шығару ерекшелігі емес, жасалатын заты – анықтауыш рөл атқарады.

Ертедегі түркі халықтарының негізгі тіршілік көзі мен сән-салтанаты – аңшылық, саяткерлік, құсбегілік және мыңғыртып мал ұстау болды. Ал малшы өмірі табиғат төсінде өтетіндіктен үрлемелі аспаптар негізінен осы малшы-бақташылардың қолданысы арқылы дамыды. Алтай түркілері арасында сыбысқы аспабында ойнау ерекше дамыған және «*жылқы жануары сыбысқы үніне ғана тоқтайды*» деген сөз сақталған. Түркілер арасында төлді телу іс-әрекеті ұқсас болып келеді. Мәселен, ботасынан жеріген інгенді иіту үшін қазақтар – үрлемелі сыбызғы үнімен, тывалықтар – *көмей әуенімен*, ал халхалар – *лимбэ* аспабының көмегімен атқарады.

Тұтастай металл мен ағаштан жасалатын қолданылуы да, жасалу әдіс-тәсілдері де бірдей болып келетін *шаңқобыз* (қазақ), *хомыс* (якут), *шангауыз* (қырғыз), *шынкобыс* (долған), *комыс тамир* (телеуіт) аталатын үрлемелі-тілшелі аспаптар түркі халықтарының барлығында кездеседі және бірдей мақсатқа қолданылады.

Ыспалы аспаптардың бүгінге дейін сақталуына белгілі дәрежеде алғашқы қауымдық құрылыстан бастау алатын ең көне діндердің бірі – шаман діні маңызды рөл атқарды. Түркі халықтарының көпшілігінде ыспалы *қылқобыз* (қобыз) аспабы ерекше орын алады және жылқы түлігімен байланысты болып келеді. Бұл ретте аспапқа тағылатын жылқының құйрық қылынан жасалған ішек пен ысқының рөлі аса маңызды. Жылқы қыл-құйрығынан жасалған ішек пен ысқыдан шыққан қобыздың дауысы зарлы да, мұңды болып келеді. Аспаптан шыққан зарлы дауысты бұрын-соңды естіп көрмеген ел-жұрт оны жаманшылыққа жорыпты. Қобыздың бебеулеген зарлы дауысынан жаны түршігіп, қорыққан адамдар «*өлім шақырады*», «*қобыздың*

тілеуі жаман», «жын шақырушы», «жын-шайтанмен сыбайлас» деп санап, қобызды ел арасынан аластай бастайды.

Қобыз аспабы мен күйінің атасы саналатын Қорқыт ата (VIII-IX ғғ.) қобызды қудалаудан сақтау үшін жер-жерді кезіп, тау-тасты паналап қашып жүріп, қобыз аспабының сақталуына және таралуына жол салды. Ел арасында айтылатын аңыз-әңгімелердегі Қорқыттың «қырық жыл бойы өлімнен қашу» себептерінің бір сыры осы. Шеберлер қобыз аспабына тағатын қылды жылқылар табында жүрген жерінен көктемнің соңына қарай күзеп алатын болған. Себебі, тірі жылқы қылының тартылыс күші мен энергиясы күзеп алғанда да бойында сақталады. Сол үшін одан шыққан дыбыс магиялық әсерге толы, ашық, зарлы болып келеді. Мұның өзі қобызды «киелі», «қасиетті аспап» деп санаудың бір мысалы болып табылады.

Түркітілдес қачиндер қомыс аталатын ыспалы аспабымен батырлық поэмалар мен шағын ән-әуендер орындайды. Сондай-ақ, ертеде қолданыста болған *гумуз* (түркия), *пызанчы* (хақас), *быязанза* (тыва) аталатын аспаптар қазіргі кезде сирек қолданылады және кейбір үлгі-нұсқаларын тек музейлерден ғана көруге болады.

Ішекті-шертпелі аспаптардың түркі халықтары арасында аз ғана тілдік өзгеріспен аталатын домбыра аспабы кең тараған және үнемі қолданылады. Мәселен, *домбыра* (қазақ, өзбек, қарақалпақ), *думбыра* (башқұрт, татар, қарашай), *домбырак* (ноғай), *домбор* (гагаузия), *дамбура* (қырым татары), *домбр* (сібе), *дамбыра* (тыва), *доштулур* (тыва), *домбор* (моңғол түркі), *домбура* (түркімен), *танбур* (тәжік түркі), *дамбур* (түркия), *дамре* (шор), т.б. деп аталады. Түркілік дүниетаным бойынша шертпелі аспаптардың бойында күйшілік, әншілік, ырчылық, мутамшылық, жыраулық, айтыскерлік, қолөнершілік, суырып салма ақындық, орындаушылық секілді құндылықтар шоғырланған. Сонымен қоса, «адам көкірегіне нұр құятын, жамандықтан сақтайтын күшке ие аспап» саналып, оған үкі, айна, шағын қоңырау, асыл тас қадап, оюлап-өрнектеп жасалатын болған.

Жоғарыда көрсетілгендей, аз ғана тілдік өзгеріспен айтылатын домбыраның – домра атауымен таралуын ғалым А.С. Фамицин былайша көрсетеді: «...XVI–XVII ғасырларда орыс музыка әлемінде жұмыр шанақты, мойыны ұзынша, шертіп ойналатын ішекті аспап пайда болды. Бұл – Азиядан шыққан шығыс тайпаларынан орысқа «домра» атауымен ауысқан кәдімгі қазақ домбырасы еді...» (Фамицин, 1891). Домбыра – ежелгі мұра ретінде түркітілдес мутамшылардың,

ырчылардың, әнші-күйшілердің, сазгерлердің, жыраулар мен сазшылардың қолында жүрді және аспапқа негізделген аспапты-музыка өнері қалыптасып дамыды.

Осылайша, қазақтың екі ішекті домбыра аспабымен орындалатын күй өнері мен қырғыздың үш ішекті комуз аспабымен орындалатын жыр өнері ЮНЕСКО-ның шешімімен «Адамзаттың бүкіләлемдік мұралары» тізімінен ойып тұрып орын алды. Сондай-ақ, 2018 жылы «Халықтық домбыра мерекесі күні» белгіленді.

Көп ішекті аспаптардың пайда болуы б.з.д. III ғасыр мен б.з. IX ғасырының аралығы деген болжамдар айтылады. Түркілік жазба деректер мен аңыз-әңгімелерде көп ішекті джунук (өзбек), хавал (түркия), қомыс ядығы (алтай), шонгурт (қарақалпақ), елтага (татар), чадаган (тыва), чатхан (хақас), халун (ұйғыр), нарас-юх (ханты, мансы) қатарлы көп ішекті аспаптар әу баста үй тұрмысы жағдайында пайда болғаны айтылады. Көп ішекті ак-куу (селкуп), адырна (қазақ), т.б. секілді аспаптарға ежелгі заман аңшылары аспаптардың басына марал мен бұғының, таутеке мен өгіздің, аққу құсының бейнесін салып жасайтын болған.

Ежелгі заман аңшыларының өз айналасынан тек жабайы жануарлар мен аңдардан басқа көретіні де болмаған. Сол себепті де аспаптарға тұз тағылары мен жан-жануарлардың бейнесі салып жасалады. Түркітілдес халықтар арасында ятуган, яткан, ядахан, жадыхан, жетіген, жетіхан, жетіән, жетісаз, жеті асық, ятага, елтага деп аталатын көп ішекті аспап В.В. Радловтың еңбегінде: «...Ятуган, ядакан, ядыкан – он бір ішекті, ұзынша, жерге қойып ойналатын аспап. Түркі текті халықтар арасында ғана кездеседі...», – деп көрсетіледі (Радлов, Т.Ш. Ч.1, 1888: 203).

Осылайша, әу баста б.з. III–VI ғасырлар аясында пайда болған көп ішекті аспаптар өзінің бірнеше сатылы даму кезеңдері мен жылдар елегінен өтіп, бірқатар еуропалық елдердегі арфа, орфей, лира, цимбала секілді көп ішекті музыкалық аспаптардың пайда болуына түрткі болды.

Түркілік аспаптардың таралуы

Қолөнер туындыларының қатарына жататын көне музыкалық аспаптар да замана ағымына қарай түрлі өзгеріске түсіп жатады. Олардың кейбір нұсқалары жылдар қатпарында жоғалып қатардан, қолданыстан шығып ұмытылып жатса, қайсыбірі жаңадан жасалып, жаңа бір аспап ретінде туындайды. Ал енді бірі – алыс-



МӘДЕНИ МҰРА



беріс, барыс-келіс сапарлардан екінші бір халыққа ауысып, басқа өмірін бастап жатады. Демек, дәстүрлі музыкалық аспаптар да ұдайы қозғалыста болып, бар мен жоқ, толысу мен кему жағдайында күй кешетін заттық-мәдени мұра.

Бір кездері Орал мен Хазар (Каспий) алаптарын мекендеген түркітілді халықтар ежелден бірге көшіп-қонып жүрді. Түркі қағанатын құрған халықтар мен тайпалар Иран, Таяу Шығыс, Орта Азия, Индия жерлеріне дейін барып сауда-саттықпен айналысты. Кейін Орта Азия түркілері арабтар мен парсылардың шапқыншылығын, Шыңғысхан жорығын бастан өткерді. Осы секілді сандаған жаугершіліктің, шапқыншылықтың, халықтардың босуынан, сауда-саттық қарым-қатынастардан түркілердің небір төлтума мұралары бір-біріне ауысу, сіңу үдерісін бастан өткерді.

Зерттеуші-ғалым В.С. Виноградов: «...Түркітілдес халықтар аспаптары байланыстылығының ең бір көзге ұрып көрініп тұрған және ең табиғи бағыты бізді – Солтүстікке, Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Сібірге, Алтайға жетелейді», – деп жазады (Виноградов, 1958: 71). Қытай саяхатшысы Цзяньшу Цзянь біздің заманымыздың 126-138 жылдары аясында Батыс өлкеден Қытайға көптеген музыкалық аспаптарды алып қайтқан. «...Түркілердің мүйіз сырнайы – сыбызғы мен даңғыраға қосылып ойналады. Кейін мүйіз сырнай көлбете ұстап ойналатын қытайдың «хуцзю» аталатын үрлемелі аспабына айналды. Сондай-ақ, түркілердің қос сырнай аспабы да қытай музыканттары арасына қытайша – «шуанцзюэ» деген атаумен кең тарады», – деп түркілік көне аспаптардың ертедегі таралу, ауысу, атауларының өзгеріске түсу жолдарын көрсетеді (Цзяньшу, 1935: 23, 215).

Өткен XV–XVIII ғасырлар аралығында түркілік гижак (эзербайжан), қылқобыз, қобыз (қазақ), қыл-кыяк (қырғыз), гапак (түркия), кәуш (гагаузия), дуучиэкә (нанай), иккеле (телеуіт), комыс (алтай) аталатын ыспалы аспаптар Польша жеріне «кобос» деп аз ғана тілдік өзгеріспен таралды. Бұл жайында: «...Түркітілді этникалық топтар мен халықтардағы «кобоз», «кобуз», «кобыз», «копыс» деген атаулар XVII ғасырдың басынан бастап славян халықтарының барлығында дерлік «кобза» деген атпен тарала бастады», – деген жазбалар нақтылай түседі (Шыдловна-Цеглова, 1980).

Ертеде поляктар мен түркітілдес халықтар арасында түрлі қарым-қатынастармен қоса, әскери қақтығыстардың да болғаны тарихтан белгілі. Днепрден Қара теңізге дейін созылып

жатқан кең-байтақ жерге Ресейден, Қыпшақ даласынан, Қырым мен Түркиядан босып барған түркі тайпалары қатар жайлады. Олардың әрқайсысы өз халқының мәдениеті мен тұрмыс-салт дәстүрлерін де ала келді. Мәселен, түркітілді мажар тайпаларының ұлы қоныс аударуы жайын ғалым Я. Брейер: «... Ұзақ уақыт көшіп-қонған мажарлар (венгерлер) 896 жылы славяндар қоныстанған Карпат бассейніне келіп тұрақтады. Жол-жөнекей олар көптеген халықтармен байланысқа түсті. Алғаш Орал тауынан көшіп шыққан мажарлар мұнда өздерімен бірге түп-тегі азиялық болып табылатын халықтық музыкаларын да ала келді», – деп көрсетеді (Брейер, 1981: 4).

Осылайша, Шығыстан, ескі Азиядан, Орал өңірінен босқан мажарлар арқылы түркілік қылқобыз аспабының таралу аймағы кеңейіп, чех-поляк халықтарының ыспалы аспаптарына үлгі-нұсқа болды.

«Түрксой» тағылымы және этномәдениеттердің жаңғыруы

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында Түркі әлемі теңдесі жоқ дүбірлі де тарихи оқиғаларға куә болуда. Мәңгілік мызғымастай болған Кеңес Одағы ыдырап, оның құрамындағы түркітілдес бодан халықтар бірінен соң бірі өз тәуелсіздігін жариялады. XX ғасырдың 30-шы жылдарында атақты қолбасшы Мұстафа Кемал Ататүріктің (1881-1938): «...Әлемдегі тепе-теңдіктер өзгереді және түркі республикалары тәуелсіздігін жариялайды. Түркия Республикасы сол күндерге дайын болуы керек», – деп айтқан көрегендік болжамының шындыққа айналғанына бүгінгі күні бәріміз куәміз.

Жерорта теңізі жағалауынан бастап Солтүстік мұзды мұхитқа дейінгі ұлан-ғайыр жерге орналасқан алты тәуелсіз мемлекет, оннан астам түркітілдес республикалар мен ұлыстардың бір кезде бір ұлт болып, түркі өркениетін қалыптастырғанын қазіргі кезде әлем ғылымы мойындаған. Бұл жөнінде түркітанушы ғалым, профессор Юлай Шәмілоғлы: «...Өте ерте замандардағы тарих – түркітілдес халықтардың тарихын бір-бірінен бөліп қарамайды. Деректер біздің бір кездері бір атадан өсіп-өнгенімізді дәлелдейді», – деп атап өтті (Шәмілоғлы, 2013).

Түркі әлемінің жан-жаққа шашырап кеткен этномәдени құндылықтарын жинап, барын түгендеп, жоғын іздеу мақсатында 1993 жылы түркітілдес елдер басшыларының ұйымдастыруымен «Ата тек» деген мағына



Сур. 7. Халықаралық конференцияға қатысушылар. Солдан оңға қарай: баяндамашы – Розалия Сұлтангереева (Башқұрт), Жылдыз Орозобекова (Қырғыз), Оғызхан Айдын (Түркия), Қалмырза Құрбанов (Қарақалпақ). Алматы, 2016 ж.

Fig. 7. Participants of the international conference. From left to right: Speakers – Rosalia Sultangereyeva (Bashkiriya), Zhyldyz Orozobekova (Kirgiziya), Ayzhan Aidyn (Turkey), Kalmyrza Kurbanov (Karakalpakstan). Almaty, 2016.

беретін «Түрксой» Халықаралық Ұйымы құрылды. Ұйымға – жиырмаға тарта түркітідес мемлекеттердің басы қосылды. Ұйымның құрылуына байланысты ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев: «...Түп-тамырымыз бір, тарихымыз, тіліміз, дініміз және мәдениетіміз ортақ. Біздер осы игіліктер мен құндылықтарды жасампаздық жолына пайдалануымыз қажет», – деп атап өтті. Осы орайда «Түркі әлемінің аспапты музыкасы» атты 1-ші Халықаралық симпозиум (1994), «Саз аспаптары және түркі халықтарының аспапты музыкасы: өткені, бүгіні және болашағы» атты Халықаралық симпозиум (2013), «Ұлы Дала елі: Түркі халықтарының эпикалық жырлары және жыраулық өнері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция және жиын аясында «Халықаралық жыршылар фестивалі» болып өтті (2016).

Түркі мемлекеттері мен ұлт республикаларының аспаптанушы-ғалымдары қатысқан бұл жиындарда көне музыкалық аспаптардың тамырлас тарихы, қазіргі жинақталуы, зерттелуі, болашағы және жыршылық өнердің насихатталуы жайында қордаланған көптеген мәселелер көтерілді (Сурет №7, 8).

«Түрксой» ұйымы түркі халықтарының өнері мен мәдениетінің жандануына және насихатталуына айрықша көңіл бөле отырып, көптеген халықаралық фестивальдерді өмірге әкелді. Олардың қатарында: «Түркі әлемінің дәстүрлі музыкалық фольклоры» фестивалі (1995), «Түркі дүниесінің дәстүрлі орындаушылары» (2010), «Түркі халықтарының V музыка фестивалі» (2012), дәстүрлі музыкалық аспаптар мен аспапты-музыка өнерін дәріптейтін «Астана – арқау» халықаралық фестивалі, түркі халықтарының қазіргі заманғы этникалық музыкасын жаңа білікке көтеруді көздейтін – «The Spirit of Tenqri» секілді фестивальдер өмірге келді. Осы фестивальдерге қатысқан түркітідес шор халқының «От эне», Тываның атақты «Хуун-хуур-ту», қазақтың әйгілі «Тұран» этноансамбльдері, Ясын Өзчим (түркия), Сердар Хайдаров (түркімен), Радиф Бұхарбаев (башқұрт) секілді көне аспаптардың майталман орындаушылары өз өнерлерімен жұртшылықтың қошеметіне бөленді.

Мәселен, Түркияның «Түркі әлемі музыкасы» атты этноансамблінің жетекшісі Иффан Гюрдал: «...Түбі бір түркі музыкасының фестивалі керемет іс-шара болды. Мұнда бауырлас халықтардың бай мұрасымен танысу мүмкіндігіне ие болдық», – деп



Сур. 8. «Ұлы Дала елі» Халықаралық жыршылар фестиваліне қатысушылар. Солдан оңға қарай: Доолотбек Сыдықов (қырғыз), Ашық жыршы Құлнұри (түркия) және қазақстандық жыршылар (Алматы). 2016 ж.

Fig. 8. «Uly Dala Eli (Great Steppe Country)» Participants of the International Festival of Zhyrshy (national singers). From the left to the right: Dolotbek Sydykov (Kirgizstan), Ashyk Kulnuri (Turkey) and Kazakh zhyrshy (Almaty). 2016.

атап өтсе, Өзбекстанның «Наво» этнотобының жетекшісі Надир Закиров: «...Фестивальге алғаш рет қатысып отырмыз. Түркі әлемінің небір керемет музыкалық аспаптарында орындалған түрлі шығармалар мені таңқалдырды», – деп өз ризашылықтарын білдірді.

Сайып келгенде, түркілік дәстүрлі музыкалық аспаптар жүйесі – осындай халықаралық жиындар мен кездесулердің өтуіне негіз болды және шешуші рөл атқарды. Осы шаралардың ашылуында сөз сөйлеген «Түрксой» Ұйымының бас директоры Д.Қ. Қасейінов: «...Түркі өнері – түркілік рухты қозғайтын айрықша құбылыс» деп атап өтті.

Осылайша, «Жаңарған түркі әлемінде – мәдениеттер алмасуы салтанат құрып, тарихи сана жаңғырып, түркілік рух жанданды!», – деп айта аламыз.

Қорытынды

Түркітілдес халықтардың дәстүрлі көне музыкалық аспаптары – алғашқы қауымдық, діни-ғұрыптық, тұрмыстық-шаруашылық, жаугершілік-жорық, көне түркі, көне қыпшақ, орта ғасыр және қазіргі кезең секілді дамудың

бірнеше күрделі кезеңдерінен өтті. Осы тарихи кезеңдерден өткен дәстүрлі музыкалық аспаптарды жинақтау ісі – Алматы, Душанбе және Якутия қалаларында ашылған музейлерде жүзеге асырылуда. Қазіргі таңда бұл жинақтаулар – түркілік аспап-коллекциялардың бай қор орны, ғылыми дерекнамалық базасы, ғылыми-зерттеу орталығы саналады.

Елімізде 2018 жылы қабылданған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Мемлекеттік бағдарламаның жалғасы болып табылатын «Ұлы Даланың 7 қыры» Жобасы түркі әлеміне қозғау салды. Онда «Түркі өркениеті: түп-тамырынан қазіргі заманға дейін» атты жобаны қолға алып, Түркістан қаласын түркі әлемі үшін киелі орынға айналдыру қажет деп көрсетілген. Мұндай Жоба – түркітілдес халықтардың дәстүрлі музыкалық аспаптары тарихына да тікелей қатысты.

Қорыта айтқанда, түркілердің этномәдениетіндегі дәстүрлі музыкалық аспаптар әлемі – тарихи дереккөз, рухани-мәдени құндылық, түпнұсқа заттық мұра бола отырып, жаңарған түркі әлеміндегі түркілік аспаптану ғылымының сан ғасырлық терең тарихын зерттеп-танудың нақты өзегі саналады.

Әдебиеттер

1. Малов Е.С. Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2. -1952.
2. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // Азәрбайчанын мадди мәдәнийәти. – Азәрбайжан ССР әлмләр академиясынын нәшрийәти. – Баки, 1949.
3. Мустафаев-Минкевич А.В. Об археологических находках из сел. Доланлар // Азербайжан ғылым академиясының хабаршысы: – Баки, 1949.
4. Попондопуло В. Флейта из бронзового века // «Правда Востока». – 27 сентябрь 1967.
5. Марғұлан Ә.Х., Ақышев К., Қадырбаев М.К., Оразбаев А.М. // Древняя культура Центрального Казахстана. Тасмола-5; қорған – 2.). – Алматы: Наука. – 1966.
6. Самашев З. Музыканты древнетюркской эпохи Казахского Алтая // «Мәдени мұра». - №5, 2014. Рис 11-12. -37 с.
7. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.I. Ч.2. – СПб., -1911.
8. Жәкішева З.С. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу) Монография. – Алматы: «Қазақ тарихы», 2012.
9. Садоков Р.Л. Музыкальные культуры древнего Хорезма. – Москва: Наука, 1970.
10. Бахман В. Среднеазиатские источники о родине смычковых инструментов // Музыка Азии и Африки. – Москва: Советский композитор. Вып. 2. – 1972.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.III. Ч.1. // Т. IV. Ч. 2. - СПб., -1911. – СПб., 1888, 2229.
12. Ли Юань Цин. Қытайдың музыкалық аспаптары // Советская музыка. 1954. - №10.
13. Руфтин Б.А. Из истории культурных связей Средней Азии и Китая (II в до.н.э.–VIII в. н.э.)// Проблемы востоковедения. –1960. - №5.
14. Ерзакович Б.Г. Достықтың терең сазы // Жұлдыз. - № 10. 1981.
15. Михайлов Т.М. К вопросу о шаманизме и шаманской поэзии. Теория проблемы восточной литературы. – Москва: 1967.
16. Народы Сибири. Нганасаны. – М: Изд-во АН СССР, 1956.
17. Басилов В.Н. Избранные духов. – Москва: Наука, 1984.
18. Сәтбаев Қ. Том қаласындағы ұлттар кеші // «Қазақ тілі». – 28 тамыз 1926.
19. Дүйсенов М. Ғасырлар сазы. – Алматы: Жазушы. 1988.
20. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. – Москва, 1980.
21. Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. СПб., 1887.
22. Киай Мансур. Иран қазақтары // Түркістан. – 1 қараша 2012.
23. Фаминцын А.С. Домра и сродные ей музыкальные инструменты русского народа. Исторический очерк. – СПб., 1891.
24. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.III. Ч.1. – СПб., 1888.
25. Виноградов В.С. Музыка киргизского народа. – Фрунзе, 1958.
26. Цзиньшу Цзянь әулетінің тарихы. – Шанхай. 1935.
27. Шыдловна-Цеглова. Терминологический словарь музыкальных инструментов поляков. – Познань. 1980.
28. Брейер Я. Краткие история венгерской музыкальной культуры. – Будапешт: Корвина. 1981.
29. Шәмілоғлы Ю. // «Айқын» газ., 4 шілде 2013.

References

1. Malov E.S. Drevnie i novye túrkskie iazyka // Izvestia AN SSSR. Otdelenie literatúry i iazyka. T. XI. Vyp. 2. -1952.
2. Kaziev S.M. Arheologicheskie raskopki v Mingechýare // Azárbaichanyн maddi mádanııatı. – Azárbaichan SSR elmler akademiasynyn náshrııatı. – Bakı, 1949.
3. Mýstafaev-Mınkevıch A.V. Ob arheologıcheskıh nahodkah ız sel. Dolanlar // Azerbajjan ғылым akademiasynynı habarshysy: – Bakı, 1949.
4. Popondopýlo V. Fleita ız bronzovogo veka // «Pravda Vostoka». – 27 sentábr 1967.
5. Margúlan Á.H., Aqyshev K., Qadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. // Drevnáá kúltýra Sentralnogo Kazahstana. Tasmola-5; qorған – 2.). – Almaty: Naýka. – 1966.
6. Samashev Z. Mýzykanty drevnetúrkskoı epohı Kazahskogo Altaıa // «Mádenı mura». - №5, 2014. Rıs 11-12. -37 s.
7. Radlov V.V. Opyt slovará túrkskıh narechı. T.I. Ch.2. – SPb., -1911.



8. Jákisheva Z.S. Aspaptaný (arheologialyq jáne tarihi-etnografialyq zertteý) Monografia. –Almaty: «Qazaq tarihy», 2012.
9. Sadokov R.L. Mýzykalnye kúltýry drevnego Horezma. – Moskva: Naýka, 1970.
10. Bahman V. Sredneaziatskie istochniki o rodine smychkovykh instrýmentov // Mýzyka Azii i Afriki. – Moskva: Sovetski kompozitor. Vyp. 2. – 1972.
11. Radlov V.V. Opyt slovará túrkskih narechi. T.III. Ch.1. // T. IV. Ch. 2. – SPb., -1911. – SPb., 1888, 2229.
12. Li Iýán Sin. Qytaidyń mýzykalyq aspaptary // Sovetskaia mýzyka. 1954. – №10.
13. Rýftin B.L. Iz istorii kúltýrnykh svázey Srednei Azii i Kitaia (II v do.n.e.–VIII v. n.e.)// Problemy vostokovedeniya. –1960. – №5.
14. Erzakovich B.G. Dostyqtyń tereń sazy // Juldyz. – № 10. 1981.
15. Mihailov T.M. K voprosý o shamanizme i shamanskoj poezi. Teoria problemy vostochnoj literatýry. – Moskva: 1967.
16. Narody Sibiri. Nganasany. – M: Izd-vo AN SSSR, 1956.
17. Basilov V.N. Izbranniki dýhov. – Moskva: Naýka, 1984.
18. Sátbaev Q. Tom qalasyndaǵy ulttar keshi // «Qazaq tili». – 28 tamyz 1926.
19. Dúisenov M. Ğasyrlar sazy. – Almaty: Jazýshy. 1988.
20. Vyzgo T.S. Mýzykalnye instrýmenty Srednei Azii. – Moskva, 1980.
21. Kresovski V.V. V gostáh ý emira Býharskogo. SPb., 1887.
22. Kíai Mansýr. Iran qazaqtary // Túrkistan. – 1 qarasha 2012.
23. Faminsyn A.S. Domra i srodnye ei mýzykalnye instrýmenty rýsskogo naroda. Istoricheski ocherk. – SPb., 1891.
24. Radlov V.V. Opyt slovará túrkskih narechi. T.III. Ch.1. – SPb., 1888.
25. Vinogradov V.S. Mýzyka kirgizskogo naroda. – Frýnze, 1958.
26. Szinshý Szán áýletiniń tarihy. – Shanhai. 1935.
27. Shydlovna–Seglova. Terminologicheski slovar mýzykalnykh instrýmentov polákov. – Poznan. 1980.
28. Breier Ia. Kratkie istoria vengerskoj mýzykalnoj kúltýry. – Býdapesht: Korvina. 1981.
29. Shámilogly Iý. // «Aiqyn» gaz., 4 shilde 2013.

Жакишева З.С

г. Алматы, Казахстан
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ТРАДИЦИОННЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (историко-этнографическое исследование)

В данной статье представлен обзор истории, археологии и письменных источников о музыкальных инструментах в этнокультуре тюркских народов. В основном разделе статьи представлена информация об описании инструментов, их изготовлении, использовании, схожести видов, об их древних названиях, исследованиях, распространении, о шаманских и народных обычаях.

Также, в работе рассказывается о роли Международной Организации «Тюркской» в возрождении и распространении тюркских инструментов и этнокультуры.

Ключевые слова: история тюрков, археология, письменные источники, тюркские этноинструменты, возрождение этнокультуры, «Тюркской».

Zhakisheva Z.S

Almaty, Kazakhstan
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

TRADITIONAL MUSICAL INSTRUMENTS IN THE ETHNOCULTURE OF TURKIC PEOPLE

This article provides an overview of the history, archaeology and written sources about musical instruments in the ethnocultural of the Turkic peoples. The main section of the article provides information about the description of instruments, their manufacture, usage, the similarity of different kinds, about their ancient names, research, distribution, about shamanic and folk traditions.

Also, the work tells about the role of the International Organization «Turksoy» in the revival and dissemination of Turkic instruments and ethnoculture.

Key words: history of the Turkic people, archaeology, written sources, Turkic Ethno instrument, the revival of ethnoculture, «Turksoy».